

Ks. MAREK PARCHEM

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

m.parchem@uksw.edu.pl

ORCID: orcid.org/0000-0001-7233-4702

REKOPISY I WYDANIA TEKSTU GRECKIEGO STAREGO TESTAMENTU

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/SPLP.2023.015>

Streszczenie

Treścią artykułu jest podanie listy świadków tekstu greckiego Starego Testamentu oraz ich omówienie, których liczba wynosi obecnie ponad dwa tysiące dokumentów. Pierwsza część omawia rękopisy Biblii Greckiej, a więc teksty biblijne z Pustyni Judzkiej nad Morzem Martwym, najstarsze i najważniejsze papirusy, kodeksy (majuskułowe i minuskułowe), lekcjonarze i cytaty w NT, w dziełach pisarzy żydowskich oraz chrześcijańskich. W drugiej części zostały przedstawione wydania Septuaginty ukazujące się drukiem, począwszy od XVI wieku a skończywszy na najnowszych edycjach krytycznych.

Słowa kluczowe: Septuaginta, Biblia Grecka, manuskrypty, papirusy, kodeksy, edycje drukowane LXX

MANUSCRIPTS AND EDITIONS OF THE GREEK TEXT OLD TESTAMENT

Abstract

The present article contains an updated list of witnesses to the Septuagint text, that is, Greek manuscripts produced throughout the centuries (papyri, uncials, minuscule),

lectionaries, and citations by the Church Fathers and other ancient writers. The second part of the article focuses on the printed editions of the Greek Bible.

Keywords: Septuagint, Greek Bible, manuscripts, text editions

Świadectw zawierających grecki tekst Starego Testamentu – zachowanych zarówno fragmentarycznie, jak i w całości – jest bardzo dużo, a ich liczba ciągle wzrasta, co jest rezultatem wciąż dokonywanych nowych odkryć kolejnych tekstów. W piątym tomie edycji Septuaginty (*Vetus Testamentum Graecum cum variis lectionibus*, Oxford 1798–1827), Holmes i Parsons umieścili listę 297 rękopisów, które stanowiły podstawę opracowanego przez nich tekstu greckiego LXX. Rahlfs wylicza ponad 1500 kompletnych lub fragmentarycznych rękopisów znanych do 1914 roku (*Verzeichnis der griechischen Handschriften des Alten Testaments*, Berlin 1914). W poszerzonej i zaktualizowanej wersji książki, której autorem jest E. Würthwein, pojawia się stwierdzenie, że do połowy lat 90. XX wieku znanych było około 2050 rękopisów zawierających grecki tekst Septuaginty, z pominięciem lekcjonarzy bizantyjskich (*The Text of the Old Testament*, tł. E.F. Rhodes, Grand Rapids 1995, 71). W 2020 roku ukazała się zaktualizowana lista wszystkich znanych obecnie świadectw tekstu greckiego Starego Testamentu, a użyte tam skróty mają charakter standardowy: A. Rahlfs, D. Fraenkel, *Verzeichnis der griechischen Handschriften des Alten Testaments von Alfred Rahlfs*. Bd. I,1: *Die Überlieferung bis zum VIII. Jahrhundert. Bearbeitet von Detlef Fraenkel (Septuaginta: Vetus Testamentum Graecum auctoritate Societatis Litterarum Göttingensis editum, Supplementum I/1)*, Göttingen 2020, 2. Auflage.

A. RĘKOPISY BIBLIJ GRECKIEJ (SEPTUAGINTY)

Świadectwa tekstu greckiego Septuaginty (LXX) dzieli się na tzw. bezpośrednie (teksty fragmentaryczne zapisane na papirusie lub pergaminie, kodeksy majuskułowe i minuskułowe) oraz pośrednie (lekcjonarze, cytaty w dziełach pisarzy wczesnochrześcijańskich i ojców Kościoła, tłumaczenia dokonane z tekstu greckiego Septuaginty).

1. Świadectwa bezpośrednie

Do świadectw bezpośrednich zalicza się fragmentarycznie zachowane teksty zapisane na papirusie lub pergaminie, mające formę zwoju lub kodeksu, z których najstarsze są datowane na II wiek przed Chr. i później, jak również manuskrypty

w formie kodeksów majuskułowych, tj. zapisanych „dużymi” literami, pochodzące z III wieku po Chr. i później oraz manuskrypty w formie kodeksów minuskułowych, zwane również rękopisami kursywnymi, tj. zapisane „małymi” literami, które generalnie pochodzą z okresu średniowiecza. Do VIII wieku po Chr. istnieją tylko kodeksy majuskułowe, w IX–X wieku używane są zarówno kodeksy majuskułowe, jak i minuskułowe, natomiast od XI wieku występują już głównie kodeksy minuskułowe.

a. Greckie teksty biblijne z Pustyni Judzkiej nad Morzem Martwym

Zachowane fragmentarycznie greckie teksty LXX odnaleziono na Pustyni Judzkiej nad Morzem Martwym, mianowicie w Qumran i Nachal Chewer. Dokument 4Q122 (= 4QLXXDeut), który na podstawie badań paleograficznych jest datowany na pierwszą połowę II wieku przed Chr., stanowi najstarszy zachowany tekst Biblii Greckiej (obok papirusu Rylands 458 z poł. II w. przed Chr.). W 4Q120 pojawia się zapis imienia JHWH w formie greckiej jako Ιαω, co jest o tyle interesujące, że w późniejszych manuskryptach greckich zwyczajną i powszechną praktyką jest tłumaczenie imienia własnego Boga jako κύριος, *Pan*. Gdy chodzi o sposób zapisu imienia Bożego w najstarszych rękopisach greckich, warto zwrócić uwagę, że niekiedy jest ono zapisywane hebrajskim pismem kwadratowym (papirus Fouad 266) lub pismem starohebrajskim (8HevXIIgr).

Nazwa	Data kopii	Zawartość	Miejsce publikacji
4Q119 (= 4QLXXLev ^a) [Rahlfs: 801]	koniec II w. lub początek I w. przed Chr.	2 fragmenty, z których udało się zidentyfikować jeden: frag. 1: Kpł 26,2–16	DJD 9, 161–165, pl. XXXVIII
4Q120 (= 4QpapLXXLev ^b) [Rahlfs: 802]	I w. przed Chr.	97 fragmentów, z których 31 udało się zidentyfikować: frag. 1: Kpł 1,11; frag. 2: Kpł 2,3–5 frag. 3: Kpł 2,7–8?; frag. 4: Kpł 3,4; frag. 5: Kpł 3,7; frag. 6–7: Kpł 3,9–13; frag. 8: Kpł 3,13–14; frag. 9: Kpł 4,3–4; frag. 10–11: Kpł 4,4; frag. 12–15: Kpł 4,6–8; frag. 16: Kpł 4,10–11; frag. 17–18: Kpł 4,18–19; frag. 19: Kpł 4,26; frag. 20–21: Kpł 4,26–28; frag. 22: Kpł 4,30; frag. 23: Kpł 5,6; frag. 24–25: Kpł 5,8–10; frag. 26: Kpł 5,16–17; frag. 27–31: Kpł 5,18–24	DJD 9, 167–186, pl. XXXIX–XLI

4Q121 (= 4QLXXNum) [Rahlfs: 803]	koniec I w. przed Chr. lub początek I w. po Chr.	23 fragmenty: kol. 1, frag. 1–5: Lb 3,40–43; frag. 6: Lb 3,50–51? kol. 2, frag. 7–14: Lb 4,1?, 5–9; kol. 3, frag. 12 ii, 15–22: Lb 4,11–16; frag. 23: Lb 3:39?	DJD 9, 187–194, pl. XLII–XLIII
4Q122 (= 4QLXXDeut) [Rahlfs: 819]	początek lub po- łowa II w. przed Chr.	5 fragmentów, z których udało się zidentyfikować jeden: frag. 1: Pwt 11,4	DJD 9, 195–197, pl. XLIII
7Q1 (= 7QpapLXXExod) [Rahlfs: 805]	ok. 100 r. przed Chr.	2 fragmenty: frag. 1: Wj 28,4–7 frag. 2: Wj 28,7	DJD 3, 142–143, pl. XXX
7Q2 (= 7QpapEpJer) [Rahlfs: 804]	ok. 100 r. przed Chr.	Ba 6,43–44	DJD 3, 143, pl. XXX
8Hev 1 (= 8HevXIIgr) [Rahlfs: 943]	I w. po Chr.	kol. 2: Jon 1,5–2,7a; kol. 3: Jon 2,7b–4,5a; kol. 4: Jon 4,5b–11, Mi 1,1–7a; kol. 5: Mi 1,7b–[2,7]; kol. 6: Mi 2,7–3,6a; kol. 7: Mi 3,6b–4,5; kol. 8: Mi 4,6–5,4a; kol. 9: Mi 5,4b–[6,4]; kol. 13: Na 1,5–2,5a; kol. 14: Na 2,5b–[3,4]; kol. 15: Na 3,5–18; kol. 16: Na 3,18, Ha 1,1–11a; kol. 17: Ha 1,11b–2,8a; kol. 18: Ha 2,8b–20; kol. 19: Ha 3,1–15a; kol. 20: Ha 3,15b–19, So 1,1–6a; kol. 21: So 1,6b–18a; kol. 22: So 1,18b–2:10; kol. 23: So 2,11–14, 3,1–7; kol. 28: Za 1,1–4a; kol. 29: Za 1,4b–15a; kol. 30: Za [1,15b]–2,12a; kol. 31: Za [2,12b]–3,7; kol. B1: Za 8,18–23a; kol. B2: Za 8,23b–[9,7]	DJD 8

Wykaz skrótów odnoszących się do publikacji w serii *Discoveries in the Judaean Desert* (DJD):

- DJD 3: M. BAILLET, J.T. MILIK, R. DE VAUX, *Les 'petites grottes' de Qumrân: Exploration de la falaise, Les grottes 2Q, 3Q, 5Q, 6Q, 7Q à 10Q, Le rouleau de cuivre*, Oxford 1962.
- DJD 8: E. TOV, R.A. KRAFT, *The Greek Minor Prophets Scroll from Nahal Hever (8HevXIIgr) (The Seiyâl Collection I)*, Oxford 1990 (wznowienie z poprawkami: Oxford 1995).
- DJD 9: P.W. SKEHAN, E. ULRICH, J.E. SANDERSON, *Qumran Cave 4.IV: Palaeo-Hebrew and Greek Biblical Manuscripts*, Oxford 1992.

b. Najstarsze (i najważniejsze) papirusy

Zachowała się stosunkowo duża liczba papirusów, które zawierają grecki tekst LXX, z których do najstarszych, a więc i najważniejszych, należą między innymi następujące:

Nazwa	Data kopii	Zawartość	Miejsce przechowywania
<i>papirus Rylands 458</i> [Rahlfs: 957]	poł. II w. przed Chr.	zachowało się 8 fragmentów z Pwt 23–28: frag. 1: 23,24(26)–24,3; frag. 2: 25,1–3; frag. 3: 26,12; frag. 4: 26,17–19; frag. 5: 28,31–33; frag. 6: 27,15?; frag. 7: 28,2?; frag. 8: ?	John Rylands Library, Manchester (Gr. P. 458)
<i>papirus Fouad 266</i> [Rahlfs: 847, 848, 942]	II–I w. przed Chr.	fragmenty zawierające tekst z Rdz i Pwt: pap. 847: Pwt 10,22; 11,1.10–11.16; 31,26–29; 32,2.4; 33,14–19.22–23.26–27; pap. 848: Pwt 17,14–33,29 (fragmenty); pap. 942: Rdz 3,10–12; 4,5–7.23; 7,17–20; 37,34–38,1; 38,10–12	Société Royale de Papyrologie, Kair (P. Fouad Inv. 266)
<i>papirus Oxyrhynchus 3522</i> [Rahlfs: 857]	I w. po Chr.	Hi 42,11–12; 42,14–15?	Oksford (Sackler Library, P. Oxy. L 3522)
<i>papirus Oxyrhynchus 4443</i> [Rahlfs: 996]	I–II w. po Chr.	fragmenty z Est E16–8,17; 9,2–3	Oxyrhynchus (P.Oxy. 4443)
<i>papirus Oxyrhynchus 5101</i> [Rahlfs: 2227]	I–II w. po Chr.	fragmenty z Ps 26,9–14; 44,4–8; 47,13–15; 48,6– 21; 49,2–16; 63,6–64,5	Oksford (Sackler Library, P. Oxy. 5101)

<i>papirus Chester Beatty VI</i> [Rahlfs: 963]	II w. po Chr.	fragmenty z Lb i Pwt: Lb 5,12–8,19; 13,4–6.17–18; 25,5–36,13; Pwt 1,20–7,20; 9,26–12,17; 18,22–19,16; 27,6–32,14	Dublin (Chester Beatty Library, P. Ch. Beatty VI); Ann Arbor (UML, P. Mich. Inv. 5554)
<i>papirus Oxyrhynchus 656</i> [Rahlfs: 905]	II–III w. po Chr.	fragmenty z Rdz 14,21–23; 15,5–9; 19,32–20,11; 24,28–47; 27,32–33.40–41	Oksford (Bodleian Library, Ms. Gr. Bibl. d 5)
<i>papirus Chester Beatty VIII</i> [Rahlfs: 966]	II–III w. po Chr.	fragmenty z Jr 4,30–5,1.9–14.23–24	Dublin (Chester Beatty Library, P. Ch. Beatty VIII)
<i>papirus Chester Beatty IX + X</i> [Rahlfs: 967]	II–III w. po Chr.	częściowo zachowane teksty z następujących ksiąg: Ez, Dn, <i>Opowiadanie o Belu i wężu</i> (Dn 14), <i>Opowiadanie o Zuzannie</i> (Dn 13), Est	Dublin (Chester Beatty Library, P. Ch. Beatty IX + X); Kolonia (IfA, P. Colon. theol. 3–40); Madryt (CSIC, P. Matr. bibl. 1); Montserrat (SBO, P. Monts./II Inv. 42. 43); Princeton (Univ. Libr., John H. Scheide P. 3)
<i>papirus</i> [Rahlfs: 2014]	II–III w. po Chr.	fragment z Ps 118,27–63(?)	Lipsk (Univ. Bibl. P., Inv. Nr. 170)
<i>papirus</i> [Rahlfs: 2054]	II–III w. po Chr.	fragment z Ps 77,1–18	Aleksandria (Gr.–Röm. Mus., P. Alex. Inv. 240)
<i>papirus</i> [Rahlfs: 2082]	II–III w. po Chr.	fragmenty z Ps 48,20–21; 49,1–3.17–21	Oksford (Bodleian Library, Gr. bibl. g. 5 P)
<i>papirus</i> [Rahlfs: 2122]	II–III w. po Chr.	fragment z Ps 1,2–3	Florencja (Ist. Pap., “G. Vitelli”, PSI Inv. 1989)
<i>papirus 968</i> [Rahlfs: 968]	III w. po Chr.	Sdz 1,10–19	Florencja (Bibl. Laur., PSI 127)
<i>papirus Chester Beatty V</i> [Rahlfs: 962]	III w. po Chr.	fragmenty z Rdz 8,13–9,2; 24,13–25,21; 30,20–35,16; 39,3–40,13; 41,9–46,33	Dublin (Chester Beatty Library, P. Ch. Beatty V)
<i>papirus Chester Beatty VII + P. Merton 2</i> [Rahlfs: 965]	III w. po Chr.	fragmenty z Iz 8,18–19,13; 38,14–45,5; 54,1–60,22	Dublin (Chester Beatty Library, P. Ch. Beatty VII); Dublin (P. Merton 2); Florencja (Bibl. Laur., PSI 1273)
<i>papirus Oxyrhynchus 1007</i> [Rahlfs: 907]	III w. po Chr.	fragmenty z Rdz 2,7–9.16–19; 2,23–3,1.6–8	Londyn (British Library, Inv. 2047)
<i>papirus Oxyrhynchus 1074</i> [Rahlfs: 908]	III w. po Chr.	fragmenty z Wj 31,13–14; 32,7–8	Oxyrhynchus (P. Oxy. 1074)
<i>papirus Oxyrhynchus 1075</i> [Rahlfs: 909]	III w. po Chr.	fragmenty z Wj 40,26 – do końca księgi	Oxyrhynchus (P. Oxy. 1075)
<i>papirus Berlin 17212</i> [Rahlfs: 837]	III w. po Chr.	fragmenty z Jr 2–3	Berlin (Ägyptisches Museum, P. 17212)

<i>papirus Chester Beatty XVIII</i> [Rahlfs: 854]	III w. po Chr.	fragmety z Hi 9,2.12–13	Dublin (Chester Beatty Library, P. Ch. Beatty XVIII)
papirus [Rahlfs: 829]	III w. po Chr.	fragmety z Oz 2,10–9,6, Am 2,8–10.15	Londyn (British Library, P. Inv. Nr. 10825)
papirus [Rahlfs: 844]	III w. po Chr.	fragmenty z Iz 23,4–7.10–13	Waszyngton (LoC, 4082 B)
papirus [Rahlfs: 858]	III w. po Chr.	fragmenty z Kpł 19,16–19.31–33	Heidelberg (IfP, P. Heid. Inv. G 954)
papirus [Rahlfs: 878]	III w. po Chr.	fragment z Tb 12,6–11	Florencja (Ist. Pap., “G. Vitelli”, PSI Inv. 2666)
papirus [Rahlfs: 881]	III w. po Chr.	fragmenty z Iz 33,7–8.17–19; 40,13–14.24–26	Wiedeń (ÖNB, P. Vindob. G 23164 + 17417)
papirus [Rahlfs: 896]	III w. po Chr.	fragmenty z Wj 22,27; 22,31–23,2.14–16	Birmingham (Woodbr. Coll., OLCR, P. Inv. 54 c)
papirus [Rahlfs: 911]	III w. po Chr.	fragmenty z Rdz 1,16–38,5	Warszawa (Inst. Arch. UW, P. Berlin G 2a–17b, u 46–61)
<i>papirus G. Vitelli</i> [Rahlfs: 828]	III–IV w. po Chr.	fragmenty z Syr 29,15–18.25–27	Florencja (Ist. Pap., “G. Vitelli”, Inv. 531)
papirus [Rahlfs: 836]	III–IV w. po Chr.	fragment z Wj 34,35–35,8	Berlin (Ägyptisches Museum, P. 14039)
papirus [Rahlfs: 850]	III–IV w. po Chr.	fragment z Iz 48,6–18	Aleksandria (Gr.–Röm. Mus., P. Alex. Inv 203)
papirus [Rahlfs: 861]	III–IV w. po Chr.	fragmenty z <i>Opowiadania o Zuzannie</i> (Dn 13), Dn 1,1–20	Cologny–Genewa (Bibliotheca Bodmeriana, P. Bodm. XLV/XLVI)
papirus [Rahlfs: 869]	III–IV w. po Chr.	fragmenty z Est 4,4–5.8–11	Barcelona (Sem. Pap., P. Palau Rib. Inv. 163)
papirus [Rahlfs: 903]	III–IV w. po Chr.	fragmenty z Rdz 27,29–30.37–39; 28,1–5	Berlin (Ägyptisches Museum, P. 9778)
papirus [Rahlfs: 922]	III–IV w. po Chr.	fragment z Ez 5,12–6,3	Oksford (Bodleian Library, Gr. bibl. d. 4 P)
<i>papirus Oxyrhynchus 1594</i> [Rahlfs: 990]	III–IV w. po Chr.	fragment z Tb 12,14–19	Oxyrhynchus (P. Oxy. 1594)
<i>papirus Chester Beatty IV</i> [Rahlfs: 961]	IV w. po Chr.	fragmenty z Rdz 9,1–15,14; 17,7–44,22	Dublin (Chester Beatty Library, P. Ch. Beatty IV)
<i>papirus Chester Beatty XI</i> [Rahlfs: 964]	IV w. po Chr.	fragmenty z Syr 36,28–37,23; 46,6–11; 46,16–47,2	Dublin (Chester Beatty Library, P. Ch. Beatty XI)
papirus [Rahlfs: 817]	IV w. po Chr.	fragmenty z Jr 17,26–27; 18,8–11; 46,14–47,1.7–9	Paryż (Sorbona, Inv. 2250)
papirus [Rahlfs: 832]	IV w. po Chr.	fragmenty z Rdz 13,7–8.10–11	Ann Arbor (UML, P. Mich. Inv. 2724)
papirus [Rahlfs: 835]	IV w. po Chr.	fragmenty z Wj 5,14–17; 6,22–25; 7,15–17	Berlin (Ägyptisches Museum, P. 11766 + 14046)

papirus [Rahlfs: 838]	IV w. po Chr.	fragment z Pnp 5,13–6,4	Berlin (Ägyptisches Museum, P. 18196)
<i>papirus Oxyrhynchus 4444</i> [Rahlfs: 856]	IV w. po Chr.	fragment z Mdr 4,17–5,1	Oxyrhynchus (P.Oxy. 4444)
papirus [Rahlfs: 859]	IV w. po Chr.	fragment z Mdr 17,5–20	Kolonia (IfA, P.Colon. Inv. 5849)
papirus [Rahlfs: 872]	IV w. po Chr.	fragmenty z Jr 41,3,1–11; 42,9–10,16–17	Wiedeń (ÖNB, P. Vindob. G 19891)
papirus [Rahlfs: 879]	IV w. po Chr.	fragmenty z Rdz 34,21–22,25	Kair (Ägypt. Mus., S. R. 3805 9)
<i>papirus Oxyrhynchus 2073</i> [Rahlfs: 889]	IV w. po Chr.	fragmenty z Mdr 4,12(?); 11,19; Syr 25,16; Ps 7,12	Oxyrhynchus (P.Oxy. 2073)
papirus [Rahlfs: 902]	IV w. po Chr.	fragmenty z Iz 36,16–20; 37,1–6	Berlin (Ägyptisches Museum, P. 6772)
papirus [Rahlfs: 904]	IV w. po Chr.	fragment z Iz 49,16–18	Berlin (Ägyptisches Museum, P. 13422)
papirus [Rahlfs: 925]	IV w. po Chr.	fragment z Dn 1,17–18	Londyn (British Library, Or. 7594)
<i>papirus Harris</i> [Rahlfs: 932]	IV w. po Chr.	fragmenty z Sdz 20,22–26,28; Rt 2,19–23; 3,1–7	Synaj (Harris nr 2, 3)
papirus [Rahlfs: 935]	IV w. po Chr.	fragmenty z Rdz 37,35; 38,1.5.9	Monachium (BSB, gr. 610 Nr. 1)
<i>papirus Oxyrhynchus 1167</i> [Rahlfs: 945]	IV w. po Chr.	fragment z Rdz 31,42–53	Oxyrhynchus (P. Oxy. 1167)
<i>papirus Oxyrhynchus 1168</i> [Rahlfs: 946]	IV w. po Chr.	fragmenty z Joz 4,23–24; 5,1	Oxyrhynchus (P. Oxy. 1168)
<i>papirus Oxyrhynchus 1225</i> [Rahlfs: 947]	IV w. po Chr.	fragment z Kpł 16,33–34	Oxyrhynchus (P.Oxy. 1225)
<i>papirus Oxyrhynchus 1351</i> [Rahlfs: 954]	IV w. po Chr.	fragmenty z Kpł 12,15–16,19–20,24	Oxyrhynchus (P.Oxy. 1351)
papirus [Rahlfs: 955]	IV w. po Chr.	fragmenty z Hi 1,19–2,1,6–9	Florencja (Bibl. Laur., PSI 1163)
papirus [Rahlfs: 978]	IV w. po Chr.	fragment z Wj 34,18–20	Berlin (Ägyptisches Museum, P. 16990)
papirus [Rahlfs: 984]	IV w. po Chr.	fragmenty z Jr 18,15–16,19–20	Montserrat (SBO, P. Monts./II Inv. 5)
papirus [Rahlfs: 988]	IV w. po Chr.	fragmenty z Ez 33,27–31; 34,1–5,18–24,26–30	Oksford (Sackler Library, P. Ant. 10)
papirus [Rahlfs: 994]	IV w. po Chr.	fragment z Dn 3,50–54	Oslo (Univ. Bibl., Inv. 1661)
papirus [Rahlfs: 997]	IV w. po Chr.	fragmenty z Rdz 41,48–51,55–57	Berlin (Ägyptisches Museum, P. 18131)

c. Kodeksy majuskułowe (lub uncjalne)

Nazwa „kodeks majuskułowy” (lub „uncjalny”) pochodzi od praktyki pisania dużymi literami, tzw. majuskułami (łac. *maior*, większy), które są także nazywane uncjalami (łac. *uncia*, cal, pierwotna wielkość liter). Najstarsze kodeksy majusku-

łowe pochodzą z III i IV w. po Chr. i taka praktyka pisania dużymi literami trwa do XIII wieku. W kodeksach majuskułowych pisano bez odstępów pomiędzy wyrazami i zdaniem oraz bez interpunkcji i innych znaków diakrytycznych.

Gdy chodzi o sposób oznaczania kodeksów majuskułowych, R. Holmes i J. Parsons w swojej edycji używali rzymskich cyfr (np. LXX^v, LXX^{xi}). P.A. de Lagarde wprowadził duże litery łacińskie na ich oznaczenie (A – Z), co zostało powszechnie zaakceptowane i jest używane. Oprócz tego stosuje się również oznaczenia dużymi literami greckimi (Γ – Ω).

Poniższe zestawienie ukazuje najważniejsze kodeksy majuskułowe w porządku chronologicznym:

Nazwa i symbol	Data kopii	Zawartość	Miejsce przechowywania
<i>Codex Washingtonensis</i> (Freerianus) [Rahlfs: W]	III w. po Chr.	fragmenty Proroków mniejszych	Waszyngton (Smithsonian Institute, SIL Freer Gall., Ms. V)
<i>Codex Vaticanus</i> [B]	IV w. po Chr.	kompletny tekst Starego Testamentu, przy czym Rdz 1–46,28 i Ps 105,27–137,6 zostały dodane w XV w.	Watykan (Biblioteka Watykańska, Vat gr. 1209)
<i>Codex Sinaiticus</i> [8; Rahlfs: S]	IV w. po Chr.	zachował się tekst następujących ksiąg: Rdz 23,19–24,46; Lb 5,26–7,20; 1 Krn 9,27–19,17; Ezd–Neh (od Ezd 9,9); Est Tb, Jdt, 1 i 4 Mch, Iz, Jr, Jl–Ml, Ps, Prz, Koh, Pp, Mdr, Syr, Hi.	London (British Library, Add. 43725); Lipsk (Uniwersytet w Lipsku, Gr. 1); Sankt Petersburg (Rosyjska Biblioteka Narodowa, Gr. 2; Gr. 259; Gr. 843; Fonds. d. Ges. f. alte Lit., Oct 156); Synaj (Neue Slg. MΓ 1)
<i>Codex Colberto–Sarravianus</i> [G]	IV–V w. po Chr.	zawiera tekst od Rdz 31,5 do Sdz 21,12	Leiden (Bibl. Univ., Voss. graec. in qu. 8); Paryż (Bibliothèque Nationale, Grec 17); Sankt Petersburg (RBN, Gr. 3)
<i>Codex Washingtonensis II</i> [Rahlfs: 1219]	IV–V w. po Chr.	zawiera fragmenty Psalmów i Ód	Waszyngton (Smithsonian Institute, SIL Freer Gall., Inv. Nr. 06.273)
<i>Fragmentum Bodleianum</i> [Δ; Rahlfs 921]	IV–V w. po Chr.	fragmenty <i>Opowiadania o Belu i wężu</i> (Dn 14)	Oksford (Bodleian Library, Gr. bibl. d. 2 P)
<i>Codex Alexandrinus</i> [A]	V w. po Chr.	kompletny tekst Starego Testamentu, z wyjątkiem 1 Sm 12,17–14,9; Ps 49,20–79,11	London (British Library, Royal MS 1 D V–VIII)
<i>Codex Ambrosianus</i> [F]	V w. po Chr.	zawiera tekst od Rdz 31,15 do Joz 12,12	Mediolan (A. 147 inf.)
<i>Codex Washingtonensis I</i> [Θ; Rahlfs: W ¹]	V w. po Chr.	zawiera Pwt (oprócz 5,16–16–18), Joz (oprócz 3,3–4,10)	Waszyngton (Smithsonian Institute, SIL Freer Gall., Inv. Nr. 06.292)

<i>Codex Ephraemi (Codex Ephraemi Syri rescriptus Parisiensis)</i> [C]	V w. po Chr.	palimpsest, XIII-wieczna kopia dzieł Efrema Syryjczyka; tekst pierwotny zawiera fragmenty Hi, Prz, Koh, Pnp, Mdr, Syr	Paryż (Bibliothèque Nationale, Gr. 9)
<i>Codex Cottonianus</i> [D]	V-VI w. po Chr.	zawiera 150 fragmentów z Rdz	Londyn (British Library, Otho B VI 5-6)
<i>Codex Petropolitanus</i> [H; Rahlfs: 624]	V-VI w. po Chr.	palimpsest, teksty patrystyczne; tekst pierwotny zawiera fragmenty z Lb	Sankt Petersburg (RBN Gr. 5)
<i>Codex Purpureus Vindobonensis</i> [L]	V-VI w. po Chr.	fragmenty z Rdz	Wiedeń (ÖNB, Theol. gr. 31)
<i>Fragmenta Tischendorfiana</i> [Z]	V-VIII w. po Chr.	Z ^I (fragmenty z Sdz 16,29-21,5); Z ^{II} (3 Krl 2,19-8,33; 21,26-39); Z ^{III} (3 Krl 8,58-9,1); Z ^{IV} (fragmenty z Ps 8-37); Z ^V (fragmenty z Ez 1,9-2,5; 3,1-9,4; 22,7-26,11; 28,7-16; 35,5-48,3); Z ^{VI} (fragmenty z Ez 36,20-37,14; 41,25-43,18; 47,19-48,4; Dn 3,2-15)	Watykan (Biblioteka Watykańska, Vat syr. 162); Londyn (British Library, Add 14665)
<i>Codex Marchalianus</i> [Q]	VI w. po Chr.	zawiera Iz, Jr, Ez, Dn, Prorocy mniejsi	Watykan (Biblioteka Watykańska, Vat gr. 2125)
<i>Codex Veronensis</i> [R]	VI w. po Chr.	Ps: tekst grecki i <i>Vetus Latina</i>	Werona (Bibl. Capit., I)
<i>Codex Dublinensis rescriptus (Fragmenta Dublinensia)</i> [O; Rahlfs: 918]	VI w. po Chr.	fragmenty z Iz 30,2-31,7; 36,17-38,1	Dublin (Trinity Coll., K. 3. 4)
<i>Codex Coislinianus</i> [M]	VII w. po Chr.	zawiera fragmenty tekstu od Rdz do 1 Krl 8,40	Paryż (Bibliothèque Nationale, Coisl. 1)
<i>Codex Turicensis</i> [T]	VII w. po Chr.	fragmenty Ps i Ód	Zurych (Zentralbibl., RP 1)
<i>Fragmenta</i> [II; Rahlfs: 930]	VII w. po Chr.	fragmenty z 4 Mch 8,5-6.12-13.15.29; 9,28-32	Sankt Petersburg (RBN Gr. 225)
kodeks [Rahlfs: 188]	VII w. po Chr.	fragmenty z Ps 18,14-71,19	Paryż (Bibliothèque Nationale, Coisl. 186, Bl. 156ff)
<i>Codex Lipsiensis (Fragmenta Lipsiensia)</i> [K]	VII-VIII w. po Chr.	palimpsest, tekst w języku arabskim z IX w.; tekst pierwotny zawiera fragmenty Lb-Sdz	Lipsk (Bibl. Uniw., Gr. 2); Sankt Petersburg (RBN Gr. 26)
<i>Codex Basiliano-Vaticanus</i> [N]	VIII w. po Chr.	fragmenty Starego Testamentu, oddzielnie Ps, brak Rdz - Kpł 13,59	Watykan (Biblioteka Watykańska, Vat. gr. 2106)

<i>Codex Venetus</i> [V]	VIII w. po Chr.	ten kodeks stanowi drugą część <i>Codex Basiliano-Vaticanus</i>	Wenecja (Biblioteka św. Marka, Gr. 1)
<i>Codex rescriptus Cryptoferratensis</i> [Γ; Rahlfs: 393]	VIII w. po Chr.	palimpsest, tekst z XIII w.; tekst pierwotny zawiera fragmenty Proroków mniejszych, Iz, Jr, Ez, Dn	Grottaferrata, blisko Rzymu (klasztor bazylianów, A. g. XV); Watykan (Biblioteka Watykańska, Vat. gr. 1658)
<i>Codex Vaticanus Iobi</i> [X; Rahlfs: 258]	IX w. po Chr.	fragmenty z Hi	Watykan (Biblioteka Watykańska, Vat. gr. 749)
kodeks [Rahlfs: 27]	IX w. po Chr.	fragmenty z Ps	Gotha (FLB, Membr. I 17)
<i>Codex Parisiensis</i> [W; Rahlfs: 43]	IX w. po Chr.	fragmenty z Ps	Paryż (Bibliothèque Nationale, Gr. 20)
<i>Codex Basle A. 7. 3.</i> [Rahlfs: 156]	IX w. po Chr.	fragmenty z Ps	Bazylea (Univ.-Bibl., A. VII. 3)
<i>Codex Bodleianus</i> [E; Rahlfs: 509]	IX–X w. po Chr.	fragmenty Rdz 1–42,18; fragmenty z Cambridge, Londynu i Petersburga zawierają fragmenty z Rdz 42,18–3 Krł 16,28 zapisane minuskułami	Oksford (Bodleian Library, Auct. T. Infr. 2. 1); Cambridge (Univ. Libr., Add. 1879. 7); Londyn (British Library, Add. 20002); Sankt Petersburg (RBN Gr. 62)
<i>Codex Taurinensis</i> [Y; Rahlfs: 719]	IX–X w. po Chr.	fragmenty z Proroków mniejszych	Turyń (Bibl. Naz., B. I. 2)
<i>Codex Bodleianus</i> [I; Rahlfs: 13]	X w. po Chr.	fragmenty Ps i Ód	Oksford (Bodleian Library, Auct. D. 4. 1)
kodeks [Rahlfs: 190]	X w. po Chr.	fragmenty Ps i Ód	Paryż (Bibliothèque Nationale, Coisl. 187)
<i>Codex Melphictensis rescriptus</i> [Rahlfs: 927]	XI w. po Chr.	fragmenty z Ez 4,9–5,12; 21,6–17; 28,25–29,19; 39,8–18; 40,13–25	Watykan (Biblioteka Watykańska, Vat. gr. 2519, Bl. 25–32 + 35–38)
<i>Codex Atheniensis</i> [Rahlfs: 314]	XIII w. po Chr.	zawiera Pięcioksiąg, Joz, Księgi królów, Księgi kronik, Est, Jdt, Tb	Ateny (Biblioteka Narodowa, Bibli. 44)

d. Kodeksy minuskułowe (lub kursywne)

Kodeksy minuskułowe (lub kursywne) stanowią ogromny zbiór rękopisów greckiego tekstu Starego Testamentu, które pochodzą z IX–XVI wieku. Pierwsze minuskuły pojawiają się w IX wieku, gdy w praktyce pisarskiej zaczęto używać minuskuły, a więc pisano małymi literami, mającymi formę kursywy. Ostatnie minuskuły pochodzą z XVI wieku, a chociaż sporadycznie istnieją kodeksy z późniejszego okresu, to jednak wynalezienie druku, a co za tym idzie, drukowanie tekstów biblijnych (również greckich), kładzie kres praktyce rękopiśmiennej

w odniesieniu do Biblii. Zasadniczo z powodu późnego pochodzenia kodeksom minuskułowemu przypisuje się mniejszą wartość w próbach zmierzających do odtworzenia tekstu greckiego LXX, to jednak należy zauważyć, że często tekst zachowuje stare tradycje tekstualne. Stąd w ocenie wartości danego manuskryptu należy brać pod uwagę nie tylko jego wiek, ale przede wszystkim jego zawartość i cechy tekstu, który przekazuje.

Na oznaczenie kodeksów minuskułowych R. Holmes i J. Parsons w swojej edycji używali cyfr arabskich (np. LXX⁶², LXX¹⁴⁷), co zostało zaakceptowane w późniejszych wydaniach krytycznych Biblii Greckiej.

Kilka kodeksów minuskułowych zawiera kompletny tekst Biblii Greckiej (łącznie z Nowym Testamentem):

- 68: pochodzi z XV w., Wenecja (Biblioteka św. Marka, Gr. 5);
- 106: pochodzi z XIV w., Ferrara (Bibl. Comun., 187 I-III);
- 122: pochodzi z XV w., Wenecja (Biblioteka św. Marka, Gr. 6);
- 130: pochodzi z XII-XIII w., Wiedeń (ÖNB, Theol. gr. 23).

2. Świadcstwa pośrednie

Do świadectw pośrednich zalicza się lekcjonarze, cytaty znajdujące się w dziełach pisarzy żydowskich okresu Drugiej Świątyni, w Nowym Testamencie oraz w dziełach pisarzy wczesnochrześcijańskich i ojców Kościoła, jak również tłumaczenia dokonane z greckiego tekstu Septuaginty, tzw. przekłady wtórne, mianowicie łacińskie (*Vetus Latina*), syryjskie (syro-palestyńskie), koptyjskie, etiopskie, arabskie, gockie, ormiańskie, gruzińskie i starosłowiańskie, które nie zostały omówione w niniejszym opracowaniu.

a. Lekcjonarze

Lekcjonarze, a więc rękopisy zawierające grecki tekst LXX, zostały sporządzone dla potrzeb liturgicznych. Zawierały głównie układ czytań na niedziele i święta. Zachowane lekcjonarze lub ich fragmenty mają formę zarówno majuskułową, jak i minuskułową. Najwcześniejsze lekcjonarze są datowane na X-XI wiek., chociaż są znane również wcześniejsze, np. lekcjonarz przechowywany w Londynie (Sion College, Arc. i. 1), który pochodzi z VI wieku. Lekcjonarze są cenne nie tylko z liturgicznego punktu widzenia, ale również stanowią pomoc w badaniach dotyczących korzystania z różnych typów tekstu. Wprawdzie badania dotyczące historii tekstu odnoszą się głównie do lekcjonarzy zawierających teksty Nowego Testamentu, to jednak nie bez znaczenia są również teksty greckie Starego Testamentu.

Do najstarszych lekcjonarzy zawierających grecki tekst Starego Testamentu (zazwyczaj razem z tekstami z NT) należą:

- X w., Grottaferrata (A' δ' 2);
- X–XI w., Treves, Bibl. Cath. (143 F);
- XI w., Londyn, British Library (Add. 11841);
- XI w., Londyn, British Library (Add. 18212);
- XI w., Cambridge, Christ's College (F. i. 8);
- XI w. (1068 r.), Oksford, Christ Church (Wake 15);
- XII w., Watykan, Biblioteka Watykańska (Vat. gr. 59);
- XII w. (1133 r.), Paryż, Bibliothéque Nationale (Gr. 243);
- XII w., Oksford, Christ Church (Wake 14).

b. Cytaty

Do świadectw pośrednich zalicza się cytaty z Biblii Greckiej znajdujące się w dziełach pisarzy żydowskich okresu Drugiej Świątyni, w Nowym Testamencie oraz w dziełach pisarzy wczesnochrześcijańskich.

– cytaty w pismach autorów żydowskich

Cytaty pochodzące z Septuaginty pojawiają się w wielu dziełach pisarzy żydowskich z okresu Drugiej Świątyni, przede wszystkim zhellenizowanych Żydów z diaspory egipskiej. W większości przypadków pisma te zaginęły, a zachowane fragmenty są znane dzięki przytaczaniu ich przez żydowskiego historyka Józefa Flawiusza, jak również przez Klemensa Aleksandryjskiego i Euzebiusza z Cezarei. Ci dwaj pisarze chrześcijańscy nie korzystali bezpośrednio z dzieł autorów żydowskich, ale przede wszystkim czerpali z dzieła *O Żydach* zawierającego wyjątki z pism żydowskich, którego autorem był Aleksander Polihistor, grecki historyk z Miletu (I w. przed Chr.). Spośród żydowskich pisarzy hellenistycznych (koniec III w. przed Chr. – początek I w. po Chr.), których fragmenty dzieł są znane, można wymienić następujących: historycy – Demetriusz, Eupolemos, Artapanos, Arysteasz, poeci – Filon Starszy, Teodotus z Sychem, Ezechiel Tragik, filozof – Arystobul. Na uwagę zasługuje Demetriusz (koniec III w. przed Chr.), który w dziele *O królach Judy* przedstawia chronologię od Abrahama do Wyjścia. Z fragmentów przytoczonych przez Józefa Flawiusza i Euzebiusza z Cezarei wynika, że posługując się greckim przekładem Starego Testamentu przytaczał on wiernie tekst biblijny i dodawał różne uzupełniające wyjaśnienia. W zachowanych fragmentach Arysteasza jest mowa o Hiobie, którego historię autor ukazuje w oparciu o grecki przekład Księgi Hioba. Ezechiel Tragik (pierwsza połowa II w. przed Chr.), autor dzieła Εξάγωγῆ (Exagōgē, *Wyjście*) w formie dramatu biblijnego, wzorowanego na greckim modelu tragedii, przedstawia wyjście Izraelitów z Egiptu oraz wędrówkę przez pustynię. Zachowane fragmenty tego dzieła świadczą, że Ezechiel korzystał z greckiego tłumaczenia Księgi Wyjścia.

Szczególne znaczenie mają dzieła Filona z Aleksandrii, żydowskiego filozofa i egzegety (druga połowa I w. przed Chr. – ok. 50 r. po Chr.). Cytaty biblijne, znajdujące się w jego dziełach egzegetycznych, filozoficznych, apologetycznych i systematyczno-teologicznych wskazują, że z jednej strony są one zgodne z greckim przekładem Septuaginty, a z drugiej świadczą o tym, że niekiedy Filon starał się je uzgadniać z tekstem hebrajskim. Bardzo często są one wprowadzane za pomocą formuły „zostało napisane”, „powiedziano” i podobne do nich. W cytatach pochodzących z Septuaginty można zauważyć istniejące niekiedy różnice, których przyczyną jest stosowana przez Filona metoda cytowania oraz to, że przytaczał on tekst biblijny z pamięci.

Z greckiego przekładu Starego Testamentu korzysta również Józef Flawiusz, historyk żydowski (I w. po Chr.), co wskazuje na to, że z tekstu Septuaginty korzystano nie tylko w środowisku aleksandryjskim, ale również w Palestynie (o czym świadczą również greckie teksty biblijne odkryte w Qumran i Nachal Chewer). Jednak Józef Flawiusz – inaczej niż Filon z Aleksandrii – nie cytuje bezpośrednio tekstu biblijnego, ani z wersji hebrajskiej, ani też greckiej. W dziele *Wojna żydowska (Bellum)* napisanej oryginalnie w języku aramejskim korzysta z hebrajskiego tekstu biblijnego, ale kolejne jego dzieło, tj. *Dawne dzieje Izraela (Antiquitates)*, wskazuje na to, że Józef Flawiusz znał grecki przekład Starego Testamentu i niekiedy z niego korzystał, parafrazując tekst biblijny.

Należy również zwrócić uwagę na fakt, że z greckiego przekładu Starego Testamentu korzystali autorzy tych ksiąg, które weszły do kanonu aleksandryjskiego, tj. Biblii Greckiej (= księgi deuterokanoniczne). Autor Księgi Mądrości cytuje Księgę Wyjścia (Wj 9,24 = Mdr 16,22; Wj 23,28 = Mdr 12,8), Księgę Powtórzonego Prawa (Pwt 1,17 = Mdr 6,7; Pwt 8,15 = Mdr 11,4), Księgę Izajasza (Iz 3,10 = Mdr 2,12; Iz 44,20 = Mdr 15,10). Znajomość greckiego przekładu Starego Testamentu wykazuje tłumacz na język grecki Księgi Syracha, który wspominając Prawo, Proroków i „pozostałe księgi” stwierdza, że przekład nie oddaje wiernie oryginału hebrajskiego (Prolog, 15-25). W 2 Mch 7,6 pojawia się dosłowny cytat z Pwt 32,36.

– cytaty w Nowym Testamencie

Do świadectw pośrednich zalicza się cytaty z Biblii Greckiej, które znajdują się w Nowym Testamencie. Generalnie większość cytatów i aluzji pochodzących ze Starego Testamentu zgadza się z tekstem greckiego przekładu LXX. Niekiedy autorzy nowotestamentalni przy cytowaniu tekstów ze Starego Testamentu posługują się formułami, takimi jak: „zostało napisane”, „powiedziano” i inne (np. Mt, Mk, Łk, J, listy Pawła, Hbr), a nieraz odwołują się do tekstu ST bez jakichkolwiek formuł lub czynią do niego aluzje (np. Ap). Chociaż w niektórych tekstach starotestamentalnych, cytowanych przez autorów NT, można zauważyć próby ich uzgodnienia z tekstem hebrajskim lub cytowanie wprost z Biblii Hebrajskiej

(np. Mt), to jednak dla większości z nich Septuaginta jest głównym źródłem, z którego korzystają, cytując lub odwołując się do Starego Testamentu (zwłaszcza *Codex Alexandrinus* [A]). Istnieją również takie cytaty, w odniesieniu do których trudno jednoznacznie wskazać źródło, ponieważ różnią się one zarówno od tekstu hebrajskiego, jak i od Septuaginty.

Dla przykładu, poniższe zestawienie ukazuje cytaty znajdujące się w Nowym Testamencie, które pochodzą z greckiego przekładu Starego Testamentu:

Ewangelia według św. Mateusza (Mt): 1,23 (= Iz 7,14); 2:6 (= Mi 5,1); 2,15 (= Oz 11,1); 2,18 (= Jr 31,15); 4,15–16 (= Iz 9,1–2); 8,17 (= Iz 53,4); 12,18–21 (= Iz 42,1–4); 13,35 (= Ps 78,2); 21,5 (= Iz 62,11; Za 9,9); 27,9–10 (= Za 11,12–13).

Ewangelia według św. Jana (J): 1,23 (= Iz 40,3); 6,31 (= Ps 78,24); 6,45 (= Iz 54,13); 12,40 (= Iz 6,10); 15,25 (= Ps 35,19; 69,4).

Listy św. Pawła: Rz 4,3 (= Rdz 15,6); 4,7–8 (= Ps 32,1–2); 9,29 (= Iz 1,9); 9,33 (= Iz 28,16; 8,14); 10,16 (= Iz 53,1; Ps. 18,5 [MT 19:5]); 10,21 (= Iz 65,2); 12,20 (= Prz 25,21–22); 15,10 (= Pwt 32,43); 15,12 (= Iz 11,10); 15,21 (= Iz 52,15); 1 Kor 6,16 (= Rdz 2,24); 15,32 (= Iz 22,13); 2 Kor 9,7 [Prz 22,8 [TM 22,6]]; Ga 3,6 (= Rdz 15,6); 4,27 (= Iz 54,1).

List do Hebrajczyków (Hbr): 1,5 (= Ps 2,7; 2 Sm 7,14), 1,8–9 (= Ps 44,7–8 [MT 45,6–7]); 1,13 (= Ps 110,1); 2,6–8 (Ps 8,5–7 [MT 8,4–6]); 2,13 (= Iz 8,17–18); 4,4 (= Rdz 2,2); 5,6 (= Ps 110,4); 6,13–14 (= Rdz 22,16–17); 8,5 (= Wj 25,40); 11,5 (= Rdz 5,24); 11,18 (= Rdz 21,12); 11,21 (= Rdz 47,31); 12,5–6 (= Prz 3,11–12); 13,6 (= Ps 118,6).

– cytaty w dziełach patrystycznych

Do świadectw pośrednich zalicza się cytaty z Biblii Greckiej znajdujące się w dziełach pisarzy wczesnochrześcijańskich, a więc komentarze do ksiąg biblijnych, pisma apologetyczne, listy, homilie i inne. Najcenniejsze są najstarsze świadectwa pochodzące między innymi z takich dzieł, jak *Listy do Koryntian* Klemensa Rzymskiego, *List Barnaby*, *Pasterz Hermasa*, pisma Justyna (*Apologia* I i II, *Dialog z Żydem Tryfonem*), listy Ignacego z Antiochii i Polikarpa ze Smyrny, *Przeciw herezjom* Ireneusza z Lyonu (dzieło zachowało się w wersji łacińskiej), pisma Hipolita Rzymskiego (zwłaszcza jego komentarze do ksiąg biblijnych), pisma Klemensa z Aleksandrii (zwłaszcza *Stromata*). Należy jednak mieć na uwadze fakt, że analiza i ocena materiału biblijnego zawartego w dziełach patrystycznych nie jest ani łatwa, ani jednoznacznie pewna, na co składa się kilka czynników. Niekiedy późniejsi kopiści „poprawiali” patrystyczne cytaty biblijne i dopasowywali je do wersji tekstu biblijnego, która była im znana. Warto również pamiętać, że pisarze wczesnochrześcijańscy często przytaczali tekst biblijny z pamięci lub czynili jedynie aluzje do niego, co jest przyczyną przytaczania tego samego tekstu biblijnego w różny sposób przez jednego autora lub w jednym dziele.

Pełny indeks cytatów i aluzji biblijnych w literaturze patrystycznej jest opracowywany przez Le Centre d'Analyse et de Documentation Patristiques (CADP) pod nazwą *Biblia Patristica. Index des citations et allusions bibliques dans la littérature patristique* (zob. www.biblindeix.org/). Dotąd ukazały się następujące tomy:

- t. 1: *Des origines à Clément d'Alexandrie et à Tertullien*, Paris 1975;
- t. 2: *Le troisième siècle (Origène excepté)*, Paris 1977;
- t. 3: *Origène*, Paris 1980;
- t. 4: *Eusèbe de Césarée, Cyrille de Jérusalem, Épiphanes de Salamine*, Paris 1987;
- t. 5: *Basile de Césarée, Grégoire de Nazianze, Grégoire de Nysse, Amphiloque d'Iconium*, Paris 1991;
- t. 6: *Hilaire de Poitiers, Ambroise de Milan, Ambrosiaster*, Paris 1995;
- t. 7: *Didyme d'Alexandrie*, Paris 2000;
- Supplément, *Philon d'Alexandrie*, Paris 1982.

B. WYDANIA BIBLIJ GRECKIEJ (SEPTUAGINTY)

Wśród wydań Septuaginty można wyróżnić edycje wczesne, a więc te, które ukazały się w XVI–XVIII wieku oraz edycje współczesne, opracowane w XIX–XXI wieku, które mają charakter krytyczny. W edycjach nowożytnych istnieją dwie metody wydania tekstu LXX, mianowicie: tzw. edycja dyplomatyczna, opierająca się na jednym rękopisie i przedstawiająca w aparacie krytycznym różne wersje tekstu pochodzące z innych świadectw, a więc rękopisów, cytatów, i innych (p. edycja z Cambridge) oraz tzw. edycja ekлекtyczna, usiłująca „zrekonstruować” pierwotny tekst, wybierając najlepsze warianty pochodzące z wielu świadectw, przy jednoczesnym umieszczeniu w aparacie krytycznym wszystkich dostępnych lekcji tekstu (np. edycja z Göttingen).

1. Wydania wczesne (XVI–XVIII w.)

W rezultacie wynalezienia druku oraz renesansowego zamięłowania do badań filologicznych dającego początek studiowaniu Pisma Świętego w językach oryginalnych, powstały liczne wydania Biblii wielojęzycznych, tj. poligloty. Wśród wielu wersji językowych, w których opracowywano tekst Starego Testamentu, znajduje się również opracowanie Septuaginty. Na szczególną uwagę zasługują następujące edycje: *Polyglotta Complutensia* opracowana w Alcalá (1514–1517), edycja *Aldina* opracowana w Wenecji (1518–1519) oraz edycja *Sixtina* opracowana w Rzymie (1587).

a. *Biblia Polyglotta Complutensia* (Alcalá, 1514-1517)

Pierwsze drukowane wydanie całej Septuaginty zostało opracowane w Alcalá (nazwa łacińska: *Complutum*), w Hiszpanii, w formie jednej z kolumn tekstu zawierającego Stary Testament (obok tekstu hebrajskiego i łacińskiego). Dzieło to zainicjował kard. Francisco Ximenes de Cisneros, arcybiskup Toledo i regent Kastylii, który rozpoczął przygotowania do wydania całego Pisma Świętego w 1502 roku. Całość obejmowała sześć tomów (t. I–IV: ST; t. V: NT; t. VI: słownik oraz gramatyka języka hebrajskiego i aramejskiego) i została opracowana w latach 1514–17. Dzieło zostało wydrukowane w latach 1514–1517, lecz zostało opublikowane oficjalnie w 1522 roku, po uzyskaniu aprobaty papieża Leona X. Wydrukowano 600 egzemplarzy, z których zachowało się 123.

Tekst Starego Testamentu został opracowany w trzech kolumnach: (1) tekst hebrajski z targumem Onkelosa umieszczonym na dole każdej strony, (2) tekst łaciński – Wulgata, (3) tekst grecki – Septuaginta z interlinearnym tłumaczeniem na język łaciński. Gdy chodzi o tekst Septuaginty, kard. Francisco Ximenes de Cisneros w dedykacji dzieła papieżowi Leonowi X stwierdza, że dołożył wszelkich starań w doborze rękopisów, na podstawie których opracowano tekst grecki Starego Testamentu. Niestety, zachowało się z nich jedynie kilka, w tym dwa przechowywane w Madrycie i zawierające fragmenty tekstu greckiego ST (Sdz – Mch, Psalmy). Papież wysłał wydawcom poliglotty w Alcalá kilka manuskryptów z Biblioteki Watykańskiej, z których dwa są znane (Vat. gr. 330 [Rahlfs: 108]; Vat. gr. 346 [Rahlfs: 248]). Wydaje się, że do opracowania tekstu greckiego edytorzy z Alcalá wykorzystali również rękopis znajdujący się w Bibliotece św. Marka w Wenecji (Gr. 1 [Rahlfs: 68]), którego kopia znajduje się w Madrycie. Badania, które prowadził J. Ziegler, wykazały, że tekst Proroków mniejszych zgadza się z recenzją lukiańską. Tekst Septuaginty opracowany w *Biblia Polyglotta Complutensia* opiera się na stosunkowo wczesnych wariantach tekstu greckiego, dlatego posiada on szczególne znaczenie (zob. J. Ziegler, *Der griechische Dodekapropheten-Text der Complutenser Polyglotte*, Bb 25 (1944) 297–310).

Tekst grecki Starego Testamentu opracowany w *Biblia Polyglotta Complutensia* był później wydawany w innych edycjach wielojęzycznych tekstu biblijnego:

- poliglota antwerska (*Polyglotta Plantiniana*), opracowana na zlecenie Filipa II, króla Hiszpanii, przez zespół edytorski, na którego czele stał Benito Arias Montanus. Dzieło zostało wydane przez drukarza C. Plantina w Antwerpii, w latach 1569-1572, w ośmiu tomach.
- poliglota *Vatablusa*, wydana w Heidelbergu w 1586 r. przez C. Bertrama, zawiera tekst Starego Testamentu w języku hebrajskim, greckim i łacińskim, opatrzona notami, których autorem był Vatablus.
- poliglota hamburska została wydana z inicjatywy pastora luterańskiego D. Woldera, dzieło opublikowano w Hamburgu (1596 r.) w trzech językach: greckim, łacińskim i niemieckim.

- poliglota paryska, wydana w latach 1629–1645 w Paryżu, na czele edytorów stanął Michael Le Jay, dzieło opublikowano w 10 tomach.

b. Edycja Aldina (Wenecja, 1518–1519)

W okresie między wydrukowaniem *Biblia Polyglotta Complutensia* w Alcalá (1517) a jej oficjalnym opublikowaniem (1522), ukazała się kolejna edycja poligloty, którą wydał Andreas Asolanus w Wenecji w latach 1518–1519, Dzieło wydrukowano w drukarni Aldina. Tekst grecki Starego Testamentu został wydany przede wszystkim na podstawie rękopisów znajdujących się w Bibliotece św. Marka w Wenecji (Gr. 2 [Rahlfs: 29]; Gr. 3 [Rahlfs: 121]; Gr. 5 [Rahlfs: 68]), natomiast tekst Nowego Testamentu opierał się na edycji Erazma z Rotterdamu z 1516 roku.

Edycja Aldina była wykorzystywana w późniejszych wydaniach Pisma Świętego, m.in. w dwutomowej edycji opublikowanej w Strasburgu (1524, 1526), jak również w wydaniach, które ukazały się w Bazylei (1545), z przedmową P. Melanchtona, w Wittenbergu (1562–1565), w Frankfurcie (1597) oraz w Wenecji (1687).

c. Edycja Sixtina (Rzym, 1587)

Tekst grecki Starego Testamentu został wydany w Rzymie w 1587 roku. Dzieło powstało z inicjatywy papieża Sykstusa V, stąd nazwa edycja *Sixtina* lub *Romana*. Całość zawiera 783 stron tekstu, które zostały poprzedzone: (1) listem dedykacyjnym skierowanym do Sykstusa V, którego autorem jest kard. A. Carafa, (2) przedmową adresowaną do czytelników oraz (3) papieską autoryzacją dzieła.

Edycja tekstu greckiego Starego Testamentu opiera się głównie na *Codex Vaticanus* (B, Vat. Gr. 1209), jak również na innych rękopisach, między innymi z Biblioteki św. Marka w Wenecji (Gr. 1 [Rahlfs: 23]; część *Codex Venetus* [V] znajdującego się w Bibliotece Watykańskiej, Vat. gr. 2106), kodeks, którego właścicielem był kard. A. Carafa (Vat. gr. 1252 [Rahlfs: 63 + 129]) oraz inne, znajdujące się w Bibliotece Watykańskiej (Vat. gr. 1241, 1242, 1244). Należy zwrócić uwagę, że edycja *Sixtina*, zawierająca tekst LXX, nie była jedynie wydaniem jednego kodeksu, tj. B, ale opierała się na nim przy jednoczesnym wykorzystaniu innych źródeł. Jest to pierwsze tego rodzaju wydanie Septuaginty.

Tekst LXX opracowany w edycji *Sixtina*, a więc opierający się na tekście zawartym w *Codex Vaticanus* [B], stał się podstawą wielu następnych wydań, między innymi: J. Morinus, Paris 1628 i 1641; R. Daniel, London 1653; tzw. poliglota londyńska, którą opracował B. Walton, London 1657 (tekst LXX znajduje się w trzeciej kolumnie); J. Field, Cambridge 1665; J. Leusden, Amsterdam 1683; J. Hayes, Cambridge 1684; Leipzig 1697; L. Bos, Frankfurt 1709; D. Mill, Amsterdam 1725; C. Reineccius, Leipzig 1730; Halle 1759–1762; R. Holmes, J. Parsons, Oxford 1798–1827; F. Valpy, London 1819; tzw. poliglota Bagstera, London 1821 (liczne wznowienia); Venice 1822; Glasgow–London 1822 (kilka wznowień);

L. van Ess, Leipzig 1824 (kilka wznowień); London 1837; J.N. Jager, Paris 1839; Oxford 1848 (kilka wznowień); A.F.C. von Tischendorf, Leipzig 1850 (liczne wznowienia).

d. Edycja: John Ernest Grabe (Oksford 1707–1720)

W XVIII wieku w Anglii podjęto wydanie tekstu Septuaginty w oparciu o *Codex Alexandrinus* [A]. Najpierw tekst grecki, który jest reprezentowany w *Codex Alexandrinus*, został wydany w poliglocie B. Waltona (London 1657) razem z tekstem pochodzącym z edycji *Sixtina* (tj. *Codex Vaticanus*).

W następnej edycji, opracowanej w Anglii, podstawą opracowania tekstu greckiego Starego Testamentu stał się *Codex Alexandrinus*. Inicjatorem tego dzieła był uczony niemiecki John Ernest Grabe. Całość obejmowała cztery tomy i została wydana w Oksfordzie w latach 1707–1720. Tomy pierwszy i czwarty wydał sam J.E. Grabe, natomiast tomy drugi i czwarty, już po jego śmierci opracowali i wydali Francis Lee oraz William Wigan. Zawartość poszczególnych tomów przedstawia się następująco: t. I: Octateuch, tj. Rdz – Rt (1707); t. II: Księgi historyczne (1719); t. III: Prorocy (1720); t. IV: Księgi poetyckie (1709). Oprócz *Codex Alexandrinus* wydanie tekstu greckiego LXX oparto na tekście heksapłarnym Orygenesusa oraz innych źródłach.

Tekst LXX, który opracował John Ernest Grabe, a więc opierający się głównie na tekście zawartym w *Codex Alexandrinus* [A], stał się podstawą innych wydań, między innymi J. Breitinger, Zürich 1730–1732); C. Reineccius, *Biblia sacra quadrilingua*, Leipzig 1750–1751); Moskwa 1821; F. Field, Oxford 1859.

2. Wydania współczesne (XIX–XXI w.)

Wszystkie wczesne edycje Septuaginty (tj. *Complutensia*, *Aldina*, *Sixtina*, Grabe) były oparte na grupie manuskryptów lub jednym głównym rękopisie majuskułowym. Chociaż niekiedy były one opatrzone różnego rodzaju notami dotyczącymi tekstu, lub też zestawiały ze sobą tekst grecki pochodzący z kilku źródeł, to jednak jeszcze nie zawierały one pełnego aparatu krytycznego. Wydania Septuaginty, które mają charakter krytyczny, zaczęły ukazywać się w XIX wieku.

a. R. Holmes i J. Parsons (Oxford 1798-1827)

Dzieło R. Holmesa i J. Parsonsa, *Vetus Testamentum Graecum cum variis lectionibus* (...), Oxford 1798-1827 (5 tomów) można uznać za pierwsze wydanie o charakterze krytycznym tekstu greckiego Starego Testamentu. Opracowany tekst Septuaginty opiera się na edycji *Sixtina*, jak również zawiera warianty tekstu greckiego pochodzące z prawie 300 rękopisów.

Pracę nad tym przedsięwzięciem rozpoczął Robert Holmes w 1788 roku. Opracował on tekst Pięcioksięgu, który ukazał się w 1798 roku jak tom pierwszy. Gdy w 1805 roku R. Holmes zmarł, jego następcą został James Parsons, któremu powierzono opracowanie tekstu pozostałych ksiąg biblijnych: t. II: Joz – 2 Krn (1810); t. III: 2 Ezd – Pnp (1823); t. IV: Prorocy (1827); t. V: księgi niekanoniczne: 1 Ezd – 3 Mch (1827). Przy końcu znajduje się lista greckich manuskryptów wykorzystanych w tej edycji, która obejmuje 297 kodeksów, w tym 20 majuskułowych. Oprócz rękopisów greckich, w aparacie edycji Holmesa-Parsonsa znajdują się odniesienia do starożytnych przekładów dokonanych z LXX: łacińskiego (*Vetus Latina*), koptyjskiego, arabskiego, starosłowiańskiego, ormiańskiego i gruzińskiego, jak również do cytatów z dzieł patrystycznych oraz głównych edycji drukowanych (*Complutensia, Aldina, Sixtina, Grabe*).

b. H.B. Swete (Cambridge 1887–1891; „editio minor” z Cambridge)

Wydanie, którego głównym redaktorem był Henry Barclay Swete, *The Old Testament in Greek according to the Septuagint*, Cambridge 1887–1891 (3 tomy), zawiera tekst kodeksu B (*Codex Vaticanus*) z uzupełnieniami pochodzącymi z kodeksu A (*Codex Alexandrinus*) i S (*Codex Sinaiticus*) oraz wariantami pochodzącymi z kilku ważniejszych kodeksów majuskułowych. Zawartość przedstawia się następująco: t. I: Rdz – 4 Krl (1887); t. II: 1 Krn – Tb (1891); t. III: Oz – 4 Mch (1891). W późniejszym czasie ukazywały się liczne poprawiane wznowienia.

c. Edycja z Cambridge (tzw. Cambridge Septuagint; „editio maior” z Cambridge)

Alan E. Brook, Norman McLean, Henry S.J. Thackeray, *The Old Testament in Greek according to the Text of Codex Vaticanus, Supplemented from Other Uncial Manuscripts, with a Critical Apparatus Containing the Variants of the Chief Ancient Authorities for the Text of the Septuagint*, Cambridge 1906–1940 (3 tomy w 9 częściach; dzieło nie zostało ukończone). Wydanie znane pod nazwą „*Larger Cambridge Septuagint*” jest edycją dyplomatyczną, ponieważ została opracowana w oparciu o *Codex Vaticanus* z aparatem krytycznym zawierającym różne warianty tekstu pochodzące z kodeksów majuskułowych, około 30 kodeksów minuskułowych, tzw. wtórnych przekładów, cytatów z dzieł Filona z Aleksandrii, Józefa Flawiusza i pisarzy wczesnochrześcijańskich

Zawartość poszczególnych tomów (części) przedstawia się następująco:

- t. I/1: Księga Rodzaju (1906);
- t. I/2: Księgi Wyjścia i Kapłańska (1909);
- t. I/3: Księgi Liczb, Powtórzonego Prawa (1911);
- t. I/4: Księgi Jozuego, Sędziów, Rut (1917);
- t. II/1: 1–2 Samuela (1927);
- t. II/2: 1–2 Królewska (1930);

- t. II/3: 1–2 Kronik (1932);
- t. II/4: 1 Ezdrasza, Ezdrasza i Nehemiasza (1935);
- t. III/1: Księgi Estery, Judyty, Tobiasza (1940).

d. A. Rahlfs (Stuttgart 1935; „editio minor”)

Edycja, którą przygotował Alfred Rahlfs, *Septuaginta, id est Vetus Testamentum Graece iuxta LXX interpretes*, Stuttgart 1935, stanowi podręczne wydanie z uproszczonym aparatem krytycznym. Opracowanie tekstu greckiego opiera się na *Codex Vaticanus* [B], ale w niektórych przypadkach uwzględnia również warianty z *Codex Alexandrinus* [B] oraz *Codex Sinaiticus* [S]. Tekst LXX wydany przez A. Rahlfsa był bardzo często wznawiany.

W 2006 roku ukazało się wydanie uzupełnione i poprawione przez Roberta Hanharta, które nosi tytuł: *Septuaginta, id est Vetus Testamentum Graece iuxta LXX interpretes edidit Alfred Rahlfs. Editio altera quam recognovit et emendavit Robert Hanhart*, Stuttgart 2006 (zob. R. Hanhart, *Rechenschaftsbericht zur Editio altera der Handausgabe der Septuaginta von Alfred Rahlfs*, VT 55 (2005) 450–460).

e. Edycja z Göttingen (tzw. Göttingen Septuagint; „editio maior”)

Edycja tekstu greckiego Starego Testamentu opracowywana w Göttingen (tytuł ogólny serii: *Septuaginta: Vetus Testamentum Graecum auctoritate Societatis Litterarum Göttingensis editum*) jest krytycznym wydaniem wielotomowym i opracowywanym przez wielu uczonych, publikowanym od 1931 roku i jeszcze nie ukończonym, ponieważ brakuje jeszcze niektórych ksiąg historycznych i mądrościowych, które są w trakcie przygotowania do publikacji. Opracowywanie i wydawanie tekstu Septuaginty jest realizowane w ramach Göttingen Septuaginta-Unternehmen, założonego w 1908 roku, którego pierwszym dyrektorem był A. Rahlfs (zob. R.G. Kratz, B. Neuschäfer, *Die Göttinger Septuaginta. Ein editorisches Jahrhundertprojekt* (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Neue Folge, 22), Göttingen 2013).

Tekst LXX wydawany w Göttingen jest edycją eklektyczną, w której podejmuje się próbę zrekonstruowania oryginalnego tekstu poprzez wybór najlepszych wariantów tekstu pochodzących z wielu różnych świadectw, które znajdują się we wszystkich dostępnych źródłach, a więc: fragmenty papirusów, majuskuły, minuskuły, cytaty, przekłady wtórne i inne. Każdy z tomów zawiera szczegółowy i bardzo obszerny aparat krytyczny, który składa się z dwóch części. Pierwsza część aparatu krytycznego (aparat I) dotyczy tekstu LXX w ścisłym tego słowa znaczeniu, natomiast druga część (aparat II) odnosi się do pozostałych tłumaczeń Starego Testamentu na język grecki oraz rewizji tekstu LXX (np. tłumaczenie Teodocjona, Akwili, Symmachu) znanych z tekstu heksaplarnego Orygenesu.

Dotychczas ukazały się następujące księgi:

- t. I: J.W. Wevers, *Genesis*, Göttingen 1974,
- t. II/1: J.W. Wevers, U. Quast, *Exodus*, Göttingen 1991,
- t. II/2: J.W. Wevers, U. Quast, *Leviticus*, Göttingen 1986,
- t. III/1: J.W. Wevers, U. Quast, *Numeri*, Göttingen 1982,
- t. III/2: J.W. Wevers, U. Quast, *Deuteronomium*, Göttingen 1977 (2 wyd. popr. 2006),
- t. IV/3: U. Quast, *Ruth*, Göttingen 2006 (2 wyd. 2009),
- t. VII/2: R. Hanhart, *Paralipomenon liber II*, Göttingen 2014,
- t. VIII/1: R. Hanhart, *Esdrae liber I*, Göttingen 1974 (2 wyd. popr. 1991),
- t. VIII/2: R. Hanhart, *Esdrae liber II*, Göttingen 1993,
- t. VIII/3: R. Hanhart, *Esther*, Göttingen 1966 (2 wyd. popr. 1983),
- t. VIII/4: R. Hanhart, *Judith*, Göttingen 1979,
- t. VIII/5: R. Hanhart, *Tobit*, Göttingen 1983,
- t. IX/1: W. Kappler, *Maccabaeorum liber I*, Göttingen 1936 (3 wyd. 1990),
- t. IX/2: R. Hanhart, *Maccabaeorum liber II*, Göttingen 1959 (3 wyd. popr. 2008),
- t. IX/3: R. Hanhart, *Maccabaeorum liber III*, Göttingen 1960 (2 wyd. popr. 1980),
- t. X: A. Rahlfs, *Psalmi cum Odis*, Göttingen 1931 (3 wyd. 1979),
- t. XI/2: P.J. Gentry, *Ecclesiastes*, Göttingen 2017,
- t. XI/4: J. Ziegler, *Iob*, Göttingen 1982,
- t. XII/1: J. Ziegler, *Sapientia Salomonis*, Göttingen 1962 (2 wyd. popr. 1980),
- t. XII/2: J. Ziegler, *Sapientia Jesu Filii Sirach*, Göttingen 1965 (2 wyd. popr. 1980),
- t. XII/3: F. Albrecht, *Psalmi Salomonis*, Göttingen 2018,
- t. XIII: J. Ziegler, F. Albrecht, *Duodecim Prophetarum*, Göttingen 1943 (4 wyd. popr. 2013),
- t. XIV: J. Ziegler, *Isaias*, Göttingen 1939 (3 wyd. 1983),
- t. XV: J. Ziegler, *Ieremias, Baruch, Threni, Epistula Ieremiae*, Göttingen 1957 (4 wyd. 2013),
- t. XVI/1: J. Ziegler, D. Fraenkel, *Ezechiel*, Göttingen 1952 (3 wyd. popr. 2006; 4 wyd. 2015),
- t. XVI/2: J. Ziegler, *Susanna, Daniel, Bel et Draco*, Göttingen 1954 (O. Munich, D. Fraenkel, 2 wyd. popr. 1999).

Podsumowując, można stwierdzić, że całkowita liczba świadków tekstu greckiego Starego Testamentu wynosi obecnie ponad dwa tysiące dokumentów. Niektóre rękopisy Biblii Greckiej zawierają tylko jedną księgę lub niewielki jej fragment, inne księgi mają świadectwo w postaci setek manuskryptów, a jeszcze

inne sytuują się między tymi skrajnościami. Wszystkie te źródła, rozpatrywane w całości, nakreślają kompletny, ale i dość złożony obraz zaplecza tekstualnego Septuaginty.

Bibliografia

Świadectwa bezpośrednie

Aly Z., L. Koenen, *Three Rolls of the Early Septuagint: Genesis and Deuteronomy* (Papyrologische Texte und Abhandlungen, 27), Bonn 1980.

Barthélemy D., *Les devanciers d'Aquila; première publication intégrale du texte des fragments du Dodécaprophète trouvés dans le désert de Juda* (VTSup 10), Leiden 1963.

Bogaert P.–M., *Septante et versions grecques*, w: DBSup XII, 666–672.

Greenspoon L.J., *The Dead Sea Scrolls and the Greek Bible*, w: *The Dead Sea Scrolls after Fifty Years*, red. P.W. Flint, J.C. VanderKam t. I, Leiden 1998, 101–127.

Jellicoe S., *The Septuagint and Modern Study*, Oxford 1968.

Kenyon F.G., *The Chester Beatty Biblical Papyri*, London 1958.

O'Callaghan J., *Lista de los papiros de los LXX*, Bb 56 (1975) 74–93.

Parchem M., *Krytyka tekstu Starego i Nowego Testamentu*, w: *Wstęp ogólny do Biblii* (Series Religiologia Pomeraniae, 2), red. P. Walewski, Rumia 2011, 19–151.

Pietersma A., *Septuagint Research: A Plea for a Return to Basic Issues*, VT 35 (1985) 296–311.

Rahlfs A., D. Fraenkel, *Verzeichnis der griechischen Handschriften des Alten Testaments, Bd. I, 1: Die Überlieferung bis zum VIII. Jahrhundert* (*Septuaginta: Vetus Testamentum Graecum auctoritate Societatis Litterarum Göttingensis editum*, Supplementum I/1), Göttingen 2020, 2. Auflage (zob. także: <http://adw-goe.de/cz/forschung/forschungsprojekte-akademienprogramm/septuaginta-unternehmen/service/rahlfs-sigeln/>).

Skehan P.W., *4QLXXNum: A Pre-Christian Reworking of the Septuagint*, HTR 70 (1977) 39–50.

Skehan P.W., *The Qumran Manuscripts and Textual Criticism*, w: *Volume du congrès*, Strasbourg 1956 (VTSup 4), Leiden 1957, 148–160.

Swete, H.B., *An Introduction to the Old Testament in Greek*, Cambridge 1914, 124–148 (reprint: Peabody 1989; książka dostępna również: <http://www.ccel.org/ccel/swete/greekot.html>).

Tov E., *The Greek Biblical Texts from the Judean Desert*, w: E. Tov, *Hebrew Bible, Greek Bible, and Qumran* (TSAJ 121), Tübingen 2008, 339–364.

Ulrich E., *Septuagint*, w: L.H. Schiffman, J.C. VanderKam (red.), *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, t. II, Oxford – New York 2000, 863–868.

Ulrich E., *The Greek Manuscripts of the Pentateuch from Qumran, Including Newly-Identified Fragments of Deuteronomy (4QLXXDeut)*, w: A. Pietersma, C. Cox (red.), *De Septuaginta: Studies in Honour of John William Wevers on His Sixty-Fifth Birthday*, Mississauga 1984, 71–82.

Ulrich E., *The Septuagint Manuscripts from Qumran: A Reappraisal of Their Value*, w: E. Ulrich, *The Dead Sea Scrolls and the Origin of the Bible (SDSSRL)*, Grand Rapids – Leiden 1999, 165–183.

Würthwein, E., *The Text of the Old Testament*, tł. E.F. Rhodes, Grand Rapids 1995.

Świadectwa pośrednie (lekcjonarze, cytaty)

Archer G.L., Chirichigno G., *Old Testament Quotations in the New Testament*, Chicago 1983.

Bratcher R.G., *Old Testament Quotations in the New Testament* (UBS Technical Helps Series), New York 1987.

Cohen N.G., *Josephus and Scripture: Is Josephus' Treatment of the Scriptural Narrative Similar Throughout the Antiquities I–XI?*, JQR 54 (1964) 311–332.

Cohen N.G., *Philo's Scriptures: Citations from the Prophets and Writings. Evidence for a Haftarah Cycle in Second Temple Judaism* (JSJ 123), Leiden 2007.

Dittmar W., *Vetus Testamentum in Novo: Die alttestamentlichen Parallelen des Neuen Testaments im Wortlaut der Urtexte und der Septuaginta*, Göttingen 1903.

Hatch E., *Essays in Biblical Greek*, Oxford 1889, 131–202 (Essay III: *On Early Quotations from the Septuagint*), książka dostępna również: <https://archive.org/details/essaysinbiblical00hatchrich>.

Hübner H., *New Testament, OT Quotations in the*, w: ABD IV 1096–1104.

Katz P., *Philo's Bible: The Aberrant Text of Bible Quotations in Some Philonic Writings and Its Place in the Textual History of the Greek Bible*, Cambridge 1950.

Lincoln L.R., *The Use of Names as Evidence of the Septuagint as a Source for Josephus' Antiquities in Books 1 to 5*, w: J. Cook (red.), *Septuagint and Reception. Essays prepared for the Association for the Study of the Septuagint in South Africa* (VTSup 127), Leiden 2009, 179–194.

McLean B.H., *Citations and Allusions to Jewish Scripture in Early Christian and Jewish Writings through 180 C.E.*, Lewiston 1992.